

Leszek Ziátkowski, *Między możliwym a koniecznym. Reformy państwa pruskiego w końcu XVIII i na początku XIX wieku a proces równouprawnienia Żydów ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji na Śląsku*, Wrocław 2007, ss. 239.

Recenzowana praca została przygotowana na podstawie bogatych materiałów źródłowych, jak również obszernej literatury historycznej, głównie niemieckiej. Wśród materiałów archiwalnych na szczególną uwagę zasługuje wykorzystanie akt Tajnego Pruskiego Archiwum Państwowego – Pruskie Dziedzictwo Kulturowe w Berlinie. Autor korzystał tam z następujących zespołów: Urzędu Kanclerza Państwa z lat 1759, 1808–1824, Ministerstwa Spraw Duchownych, Szkolnych i Medycznych z lat 1807–1857, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z lat 1807–1850, a także akt Gabinetu Cywilnego z lat 1807–1843. Istotnym źródłem opisu społeczności żydowskiej na Śląsku były materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, obejmujące akta Rejencji Wrocławskiej, Archiwum Giełdy Kupieckiej we Wrocławiu, a także akta miast: Wrocławia, Dzierżoniowa i Kłodzka. Z kolei w Archiwum Państwowym we Wrocławiu – Oddział w Legnicy, autor korzystał z akt następujących miast: Jawora, Legnicy, Lubina i Świerzawy. Ważne materiały archiwalne odnoszące się do miast śląskich (Bierutowa, Brzegu, Sycowa, Środy Śląskiej, Oleśnicy, Strzegomia, Trzebnicy oraz Wińska), jak również do gminy żydowskiej we Wrocławiu, autor uzyskał dzięki kwerendzie przeprowadzonej w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

Całość recenzowanej rozprawy składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów, zakończenia, aneksu, bibliografii oraz indeksu osób. We *Wprowadzeniu* autor nie wyjaśnia założeń, jakie mu przyświecały przy podejmowaniu zagadnienia emancypacji Żydów w Prusach, a raczej zwraca uwagę na ten problem w skali europejskiej, jako jedną z ważniejszych kwestii przemian społecznych w XVIII i XIX w. Wskazuje na fakt, iż pod wpływem zmian w sytuacji prawnej Żydów we Francji, Austrii, a także we Włoszech, pojawiały się również w Prusach już w wieku XVIII pomysły, a także pewne działania zmierzające w kierunku regulacji spraw żydowskich (propozycje Christiana Wilhelma von Dohma czy poczynania Carla Geорга Heinricha von Hoyma w 1790 r. we Wrocławiu). Dalej L. Ziátkowski zwraca uwagę, iż klęska pod Jeną w 1806 r. niewątpliwie przyspieszyła proces przebudowy monarchii

pruskiej. Jednak, jego zdaniem, sam proces równouprawnienia Żydów musiał być poprzedzony transformacją ustroju państwa pruskiego. W dalszej części wprowadzenia autor omawia dotychczasową literaturę historyczną podejmującą sprawy emancypacji Żydów pruskich. L. Ziátkowski przedstawił tutaj krytyczną analizę historiografii żydowskiej i żydowsko-niemieckiej w okresie od XIX do końca XX w.

W pierwszym rozdziale recenzowanej monografii autor szczegółowo omówił kolejne reformy państwa pruskiego w XVIII i na początku wieku XIX, które, jego zdaniem, oddziaływały na sytuację ludności żydowskiej, a jednocześnie stanowiły warunek wydania edyktu emancypacyjnego w 1812 r. Całość reform została omówiona z podziałem na te, które zostały wprowadzone jeszcze w XVIII w. przez Fryderyka II, Fryderyka Wilhelma II oraz w pierwszych latach panowania Fryderyka Wilhelma III, a więc przed klęską pod Jeną. Następnie autor szczegółowo omówił reformy z lat 1807–1812. Dla kwestii równouprawnienia Żydów istotne znaczenie miała ta druga grupa reform, a mianowicie zniesienie poddaństwa chłopów 9 października 1807 r.; tzw. porządek miejski z 19 listopada 1808 r.; reforma administracyjna z 1808 r.; reforma systemu oświaty Wilhelma von Humboldta z 1808 r.; sekularyzacja dóbr kościelnych z 30 października 1810 r.; reforma finansowa z 27 października 1810 r.; edykt o wolności zawodowej – porządek rzemieślniczy z 2 listopada 1810 r.; edykt regulacyjny z 14 września 1811 r.; powstanie Korpusu Ochotniczego i wprowadzenie powszechnego obowiązku wojskowego z 13 lutego 1813 r. Należy podkreślić, że autor wszystkie wyżej wymienione reformy bardzo precyzyjnie omówił, a następnie przekonująco uzasadnił ich znaczenie dla procesu emancypacji ludności żydowskiej. Przedstawił też kilkuletnią debatę nad „problemem żydowskim”, zakończoną wydaniem 11 marca 1812 r. edyktu emancypacyjnego. Całość rozdziału pierwszego należy ocenić bardzo pozytywnie, stanowi on bowiem znakomitą podstawę do dalszych analiz nad wprowadzeniem równouprawnienia Żydów na Śląsku.

W drugim rozdziale recenzowanej rozprawy autor przedstawił sytuację ludności żydowskiej na Śląsku przed wydaniem edyktu emancypacyjnego. Ta część pracy nie stanowiła dla dr. L. Ziátkowskiego większego problemu, jak bowiem wiadomo, opublikował wcześniej wiele prac na temat historii ludności żydowskiej w różnych miastach Dolnego Śląska, jak chociażby monografię *Dzieje Żydów we Wrocławiu*. Istotne znaczenie w tym rozdziale mają następujące jego fragmenty: przyczyny niechęci i konfliktów chrześcijańsko-żydowskich, problem przywileju „de non tolerandis Judaeis”, zmiany prawne w stosunku do Żydów po zajęciu Śląska przez Prusaków, przedstawienie głównych ośrodków osadnictwa żydowskiego oraz liczebność Żydów na Śląsku.

W kolejnym, trzecim, rozdziale autor przedstawił treść edyktu z 11 marca 1812 r. oraz jego ogłoszenie na Śląsku. Informacje na temat tego edyktu ukazały się we Wrocławiu 27 marca tegoż roku w miejscowym „Dzienniku Urzędo-

wym”, jednakże odpowiednie powiadomienia dla władz policyjnych i miejskich dotarły tu dopiero w maju 1812 r., instrukcje kanclerza von Hardenberga dotyczące wykonania postanowień edyktu przesłano zaś do poszczególnych rejencji dopiero pod koniec czerwca 1812 r. Edykt emancypacyjny obejmował 39 paragrafów, w których określono, iż postanowieniami tegoż aktu objęto jedynie Żydów pruskich, a nie czasowo przebywających na terenie tegoż państwa. Najważniejszy był paragraf 7, w którym stwierdzano, że: „ci Żydzi, którzy są uznawani za krajowców, powinni uzyskać, jeśli poniższe rozporządzenie nie zawiera jakichś odrębności, równe z chrześcijanami prawa i wolności obywatelskie”. Istotnym postanowieniem było wprowadzenie swobody w wyborze miejsca zamieszkania, a także wolnego wyboru zawodu. Chociaż w tym ostatnim wypadku ograniczano jednak dostęp Żydów do urzędów państwowych, jak również do służby wojskowej. Ważną kwestią było także zniesienie wcześniejszych barier obejmujących zawieranie małżeństw mieszanych (z obywatelami innych państw). Wiele spraw, m. in. problemy kultu religijnego oraz oświaty żydowskiej, miało być rozstrzygniętych prawnie w przyszłości. W interesujący sposób autor przedstawił kłopoty, jakie miała administracja lokalna z realizacją postanowień edyktu. Dotyczyło to przede wszystkim przyjmowania przez Żydów stałych nazwisk, sporządzania list obywateli żydowskich, likwidacji dawnych urzędów nadzorujących Żydów, likwidacji ciążących na ludności żydowskiej dawnych powinności i obciążeń itp.

Ostatni rozdział, *Realizacja postanowień edyktu emancypacyjnego na Śląsku*, stanowi kluczową część recenzowanej pracy. Autor w sposób obszerny, a jednocześnie klarowny, przedstawił wprowadzenie przepisów edyktu. Kolejno zostały omówione następujące problemy: prawa obywatelskie (na Śląsku w 1816 r. ponad 98% Żydów otrzymało owe prawa), kwestia utraty praw obywatelskich w wypadku powrotu wcześniej wychrzczonego Żyda do religii mojżeszowej (autor w sposób niejasny, ale zapewne niezamierzony zatytułował ten podrozdział: *Problem utraty praw obywatelskich w wypadku przejścia na chrześcijaństwo*); sprawa wyboru imienia i nazwiska; niezwykle skomplikowana kwestia korzystania z praw obywatelskich przez Żydów nabywających rycerskie dobra ziemskie; kwestie wyboru miejsca zamieszkania i zawodu, jak również problemy opieki społecznej i zdrowotnej oraz sprawy oświaty i szkolnictwa żydowskiego. W poszczególnych podrozdziałach L. Ziátkowski ukazał wiele trudności i komplikacji we wprowadzaniu w życie edyktu emancypacyjnego. Wiele wymienionych wyżej kwestii nie zostało zrealizowanych w pełni do połowy wieku XIX. Najczęściej było to wynikiem tradycyjnych podziałów społecznych i przyzwyczajzeń, niechęci urzędników pruskich, sprzeczności między przepisami edyktu a dawnymi aktami prawnymi, wreszcie wielu niejasności i niedopowiedzeń w samych przepisach z 11 marca 1812 r. Mimo to akt równouprawnienia Żydów z 1812 r. przyczynił się, zdaniem autora, do dalszej asymilacji i akulturacji śląskich Żydów.

Całość pracy L. Ziątkowskiego należy ocenić zdecydowanie pozytywnie, ponieważ wnosi ona do dotychczasowej wiedzy na temat ludności żydowskiej w Prusach i na Śląsku wiele nowych informacji. Cenne jest także i to, że autor potrafił dobrze uzasadnić własne interpretacje i sądy.

Pewnym potknięciem (raczej redakcyjnym) jest błędnie podana data wkroczenia Napoleona do Berlina, co nastąpiło 27 października 1806 r., natomiast autor na s. 30 podaje, iż stało się to 27 października 1807 r. Wydaje się także, iż autor na s. 91 przesadnie stwierdza, że Żydom, m. in. w Księstwie Warszawskim, przyznano jakieś „uprawnienia”. Jak wiadomo Żydów wyłączono już w 1808 r. spod przepisów Konstytucji Księstwa Warszawskiego. Pewnym mankamentem jest też moim zdaniem brak porównania pruskiego edyktu emancypacyjnego z 1812 r. z innymi podobnymi dekrétami i z ich realizacją, jak np. z ukazem równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim z 1862 r.

Wiesław Puś